

30. Vehbî-i Yemânî'nin *Mesnevî* şerhine kaynaklık eden tasavvufî eserler¹

Fatma ÖZÇAKMAK²

APA: Özçakmak, F. (2022). Vehbî-i Yemânî'nin *Mesnevî* şerhine kaynaklık eden tasavvufî eserler. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (29), 457-475. DOI: 10.29000/rumelide.1164180.

Öz

Vehbi-i Yemânî'nin *Kitâb-ı Rûhânî Fî Şerh-i Mesnevî-i Muhtasar-ı Nûrânî* adlı eseri, Mevlana'nın *Mesnevî-i Manevî*'si üzerine XVII. yüzyılda yazılmış manzum-mensur karışık yapıda bir şerhtir. Eser, "Padişah ve Hasta Cariye" hikâyesinin de bir bölümünü kapsayan, *Mesnevî*'nin ilk 143 beytinin şerhini içermektedir. Bu yönüyle şerh tasnifleri sınıfında *Mesnevî*'nin bir bölümüne yapılan Türkçe şerhler arasına dâhil edilebilmektedir. Fakat şimdiye kadar bu alanda yapılan çalışmaların neredeyse tamamında ne müellifine ne de *Mesnevî* şerhine, ilgili literatürde yer verilmiştir. Bu sebepten yapılacak olan çalışmayla hem müellifin hem de eserinin gündeme getirilmesi amaçlanmaktadır. Vehbi-i Yemânî bu eserini kendinden "*şoñra gelen ve gencûr u künûz-ı kemâl olan ihyân-ı nihâna mazmûn-ı kitâb ve melfûz-ı hitâbı târih olsun*" ve "*lem'a-i bârika-i du'âlarına vâsihta-i tevessül bulunsun*" şeklinde ifade ettiği bir niyet ve temenniyle kaleme almıştır. Şarih, bu niyetine hizmet edercesine, *Mesnevî*'yi en iyi şekilde şerh etmeye çalışmış; beyitlerin şerhinde Arap, Fars ve Türk edebiyatından çok çeşitli ve zengin bir atf ve iktibas kaynağı kullanmıştır. Bu çalışmada, şerhin mahiyetini anlayabilmek için şerh edilen metne ve metnin kaynaklarına vakıf olmanın öneminden dolayı, *Mesnevî*'nin kaynaklarına değinilecek; *Mesnevî* üzerine yazılmış şerhler mevzu bahis edilerek söz konusu şerhlerin kaynak yelpazesi hakkında bilgi verilecektir. Makalenin asıl yazılış amacına binaen Vehbi-i Yemânî'nin "*Mesnevî Şerhleri*" literatüründe yer edinecek olan *Kitâb-ı Rûhânî Fî Şerh-i Mesnevî-i Muhtasar-ı Nûrânî*'si hakkında, yapılan ayrıntılı inceleme notları paylaşılıp şerhi destekleyen kaynak ağı hakkında bilgi verilecek ve bu kaynaklardan tasavvuf ilmi çerçevesinde olanlar ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: Mesnevî, şerh, Vehbi-i Yemânî, *Kitâb-ı Ruhani Fî Şerh-i Mesnevî-i Muhtasar-ı Nurani*, tasavvufî kaynaklar

Sufi works that are the source of Vehbî-i Yemânî's commentary on Mesnevî

Abstract

Vehbi-i Yemânî's book *Kitâb-ı Rûhânî Fî Şerh-i Mesnevî-i Muhtasar-ı Nûrânî* is based on Mevlana's *Mesnevî-i Manevî*. It is a mixed verse-prose commentary written in the 17th century. The work includes the commentary of the first 143 couplets of the *Mesnevî*, which also includes a part of the story "The Sultan and the Sick Concubine". In this respect, it can be included among the Turkish commentaries made to a part of the *Mesnevî* in the class of commentary classifications. However, neither the author nor the commentary on the *Mesnevî* have been included in the relevant literature in almost all of the studies carried out in this field so far. For this reason, it is aimed to bring both the

¹ Bu makale, hazırlanmakta olan "*Vehbi-i Yemânî, Kitâb-ı Ruhani Fî Şerh-i Mesnevî-i Muhtasar-ı Nurani (İnceleme-Metin)*" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir. Söz konusu tez, (SDK-2022-10574 Proje koduyla) Atatürk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimince desteklenmiştir.

² Arş. Gör., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı ABD (Erzurum , Türkiye), fatma.ozcakmak@atauni.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-0364-3709 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 08.07.2022-kabul tarihi: 20.08.2022; DOI: 10.29000/rumelide.1164180]

author and his work to the agenda with this study. Vehbi-i Yemani wrote this work with the intention and hope that it would be “*şoñra gelen ve gencür u künüz-ı kemâl olan ihvân-ı nihâna mazmûn-ı kitâb ve melfûz-ı hitâbî târîh olsun*” and “*lem‘a-i bâriqa-i du‘âlarına vâsıta-i tevessül bulunsun.*” As if to serve this purpose, the commentator tried to explain the Mesnevi in the best way; In the commentary of the couplets, he used a very diverse and rich source of citations and quotations from Arabic, Persian and Turkish literature. In this study, the sources of the *Mesnevi* will be mentioned, due to the importance of knowing the annotated text and the sources of the text in order to understand the nature of the commentary; The commentaries written on the *Mesnevi* will be mentioned and information will be given about the source range of the commentaries in question. Based on the main purpose of writing the article, detailed review notes will be shared about the Kitâb-ı Rûhânî Fî Şerh-i Mesnevi-i Muhtasar-ı Nûrânî, which will take place in the literature of Vehbî-i Yemani's "Mesnevi Commentaries", and information will be given about the resource network that supports the commentary. and those within the framework of Sufism from these sources will be discussed in detail.

Keywords: Mesnevi, commentary, Vehbi-i Yemani, Kitab-ı Ruhani Fi Şerh-i Mesnevi-i Muhtasar-ı Nurani, mystical sources

Giriş

Mesnevi; Mevlana'ya “*Peygamber değildir ama kitabı vardır.*”³ ifadesinin yüceliğini yükletecek kadar, değeri zümrelerce kabul edilmiş, ünü ve etkisi yüzyıllardır devam eden, tasavvufî edebiyatın yapı taşlarından biridir. Yaklaşık yirmi altı bin beyit ve altı defterden müteşekkil olan *Mesnevi*'nin; şeriat, tarikat ve hakikat mevzuları ekseninde oluştuğunu, *Mesnevi* şarihlerinden Şemi Dede “*Hazret-i Mevlânâ'nun Mesnevî-yi Şerîfî ki ahkâm-ı şerî'at ve esrar-ı tarîkat ve envâr-ı hakikatla pür bir kitâb-ı müstetâbdur* (Dağlar, 2009: 195).” ifadeleriyle belirtmektedir. Nitekim *Mesnevi*'nin dibacesini şerh ederken Tahirü'l-Mevlevî de Mevlana'nın “*O (Mesnevi), vusul ve yakın sırlarının keşf ve izahında, dinin asıllarının asıllarının asıllarından bahseder.*”⁴ ifadesinin şerhinde “usûl”ün mahiyetine dair şarihlerin ortak kanaatlerini dile getirirken “şeriat, tarikat ve hakikat” kavramlarına gönderme yapar (Güzelyüz vd., 2018: 53).

Mesnevi için; onun “*Kısım kısım bahisleri yahut ayrı ayrı ciltleri, kalbi ve ruhi birtakım cennetlerdir. Cennette nasıl nehirler ve ağaçlar varsa, bunların da ırmakları, dalları ve budakları vardır.*”⁵ denilmiştir. *Mesnevi*'ye bu cennetlerde dolaşıp nehirleri, ağaçları, ırmakları temaşa etmek isteyen, bunu yaparken de seyrine ilgililerini de dâhil etme niyetinde olan birçok müellif tarafından şerhler yazılmış, eserin manzum ve mensur birden fazla tercümesi yapılmıştır. Öyle ki edebî dili Farsça olan eserler içerisinde şerhi en fazla yapılan, Mevlana'nın *Mesnevi*'sidir. *Mesnevi*'nin Farsça oluşu ve hitap ettiği kitlenin ise Türkçe konuşması, Türk edebiyatında bu esere yönelik tercüme ve şerhlerin ortaya çıkmasının yolunu açmıştır (Çınarcı, 2020: 317). Yazılan şerhler kimi zaman bir beytin kimi zaman ilk on sekiz beytin, bir hikâyenin, bir bölümün, bir cildin şerhi olduğu gibi tamamının şerhi şeklinde de yapılabilmektedir. Bunlardan tamamına yapılan şerhler güncel veriler itibarıyla altyken⁶ bir bölümüne, seçme kısımlarına vs. yapılanların sayısı da kırkı geçmektedir (Özdemir, 2016: 461). *Mesnevi* şerh

³ Molla Cami'ye atfedilen söz hakkında yapılan bir değerlendirme için bkz. Amirchouphani, 2021.

⁴ “*Ve huve usûlü usûli'd-dîni fi keşfi esrârî'l-vusûli ve'l-yakîni*”, Mevlana, 2007: 43

⁵ *Mesnevi*'nin Arapça dibacesinde yer alan ifade ve Tahirü'l-Mevlevî tarafından yorumu için bkz. Güzelyüz vd., 2018: 58

⁶ Yapılan bazı çalışmalarda bu sayı Derviş Şifâî'nin *Eşşerhu'l-Kitâbî'l-Mesneviyyi'l-Ma'neviyyi'l-Muhtasar* adlı *Mesnevi* şerhi de dâhil edilerek yedi olarak gösterilmiştir. Fakat bu eserin şu an için tespit edilebilen, *Mesnevi*'nin sadece iki cildine yapılmış şerhi söz konusu olduğundan bu bilgi güncelliğini altı eser şeklinde korumaktadır. Bkz. Özdemir, 2016: 493

literatüründe yer edinen Türkçe şerhlerin müellifleri, şimdiye kadar yapılan çalışmalara binaen şu şekilde ifade edilebilmektedir: *Mesnevî* tam şerhi; Şemî Şem'ullah, İsmail Rüsûhî-yi Ankaravî, Muhammed Murad Molla, Ahmed Avni Konuk, Tahirül-Mevlevî, Abdalbaki Gölpınarlı. Bir kısmını manzum şerh; Mu'înüddîn b. Mustafa, Aydın Dede Ömer Ruşenî. Bir kısmını mensur şerh; Ebussuûd Elkayserî, Bosnalı Sûdî Efendi, Hacı İlyaszâde Ömer, Abdülmecîd-i Sivâsî, Pîr Muhammed Efendi, Sarı Abdullah Efendi, Derviş Muhammed Şifâyî, Seyyid Mehmed Ali, Tâlibî Hasan Efendi, İsmail Hakkı Bursevî, Âbidin Paşa, Kenan Rifâî, İbrahim Aczi Kendi, Ziya Avşar, H. Hüseyin Top. İlk 18 beyit şerhi; Ağazade Mehmed Efendi, Bağdatlı Abdülaziz Âsım, Rızaeddin Remzi Rufai, Ahmet Ateş, Selçuk Eraydın, Ahmed Hakîm, Abdurrezzak Tek, Kudsi Ergüner, Kemal Sönmez, Erkan Türkmen, Süleyman Uludağ, Kaan Dilek. Manzum intihab şerhi; İbrahim Bey, İbrahim Cevrî, Adnî Receb Dede. Mensur intihab şerhi; Abdülmecîd-i Sivâsî, Hacı Pîrî, Sabûhî Ahmed Dede, Muhammed Şükrü İbn Esseyyid Ahmed 'Atâ, Muhammed Esad Dede, Fazlullah Rahîmî, M. Muhlis Koner, Orhan Kuntman, M. Fatih Çıtlak, Mehmet Demirci (Özdemir, 2017: 369).

Yukarıda anılan tüm bu isimlere ilaveten, bu çalışmada *Mesnevî*'nin bir bölümüne; "Padişah ve Hasta Cariye" hikâyesinin bir kısmını da içine alan ilk 143 beytine yaptığı şerhle XVII. yüzyıl müelliflerinden Vehbî-i Yemânî ve *Kitâb-ı Rûhânî Fî Şerh-i Mesnevî-i Muhtasar-ı Nûrânî* adlı eseri söz konusu edilecektir. Eser hakkında ayrıntılı inceleme verilerini, kaynaklarını ve daha da özeldede şerhi destekleyen tasavvufî kaynakların bilgisini paylaşmadan önce burada hem *Mesnevî*'nin hem de muhtasar bir ön bilgi vermesi açısından *Mesnevî* üzerine yazılmış tam metin şerhlerinin kaynaklarına değinilecektir.

1. *Mesnevî* ve tam metin şerhlerinin kaynakları

Metin şerhleri, edebî metinleri anlama ve anlamlandırma çabasının bir sonucu olarak ortaya çıkan ürünlerdir. Dolayısıyla bir şarih'in nazarında, şerhin mahiyetini anlayabilmek için şerh edilen metne ve metnin kaynaklarına vakıf olmak oldukça önem arz etmektedir. *Mesnevî*'nin kaynak zemininde onun "mağz-ı Kuran" olarak anılmasında çok büyük payı olan *Kur'an-ı Kerim* gelmektedir. Kur'an-ı Kerim, Hz. Peygamber'e ait hadisler, İslâm tasavvuf geleneği, Yunan, Hint, Arap, Fars ve Türk hikâye gelenekleri; Mevlana'nın, eserinde bilgisine bazen dolaylı bazen de doğrudan değindiği kaynaklar arasındadırlar (Balcı, 2018: 149). Bunların yanı sıra hikâyelerde geçen, kaynak olarak alınan yahut göndermelerin bulunduğu başlıca kişi ve eserler ise; "*Kelîle ve Dimne*, *La Fontaine Masalları*, *Sinbâdnâme*, *Binbir Gece Masalları*, *Kabûsnâme*, *Ebu'l-Ferec İsfahânî* (ö. 967), *Kitâb-ul-Agânî* (*Şarkılar Kitabı*), *Ebu Nuvaz* (ö. 814), *Mütenebbi* (ö. 965), *Esrarnâme ve Tezkiretü'l-Evliyâ'sıyla Attâr*, *Tabakât'ıyla İbn Sa'd*, *Risâle* eseriyle *Kuşeyrî* (ö. 1074), *Tefsir'ıyla Ebu'l-futûh-ı Râzî*, *Kasasul-Enbiyâ'sıyla Sa'lebî*, *Makâmat* eseriyle meşhur *Harîrî* (ö. 1122), *Kesfu'l-Mahcûb'uyla Hucvîrî*, *Veys u Râmin veya Vâmık u Azrâ'nın yazarı Esad-i Gurgânî*, *Leylâ ve Mecnun ve Hüsvrev ve Şîrîn'in yazarı Nizamî* (ö. 1109), *İhyâ* eseriyle *Gazalî* (ö. 1111), *kaside şairi Hâkânî* (ö. 1199), *İbn Sina* (ö. 1037), *Câlinûs*, *Ahd-i Cedid*" şeklinde değerlendirilmektedir (Balcı, 2018: 154).

Mesnevî şarihleri, bu alanda eser verme gayretine girdiklerinde onları çok çeşitli ve geniş bir kaynak bilgisine sahip olma, dinî-tasavvufî literatüre hâkim olma, hem *Mesnevî*'nin yazıldığı ana dilin hem de içinde yazıldığı coğrafyanın kültür bilgisine sahip olma gibi zaruriyetler beklemektedir. Tüm bunları göz önünde bulundurarak bir *Mesnevî* şerhi vücuda getiren müelliflerin eserleri incelendiğinde -burada tam metin şerhleri söz konusu edilmektedir- şarihlerin istifade ettikleri kaynaklara dair yapılan bir tasnif çalışmasında (Çınarcı, 2020) şu başlıklarla bu mevzu tesbite tabi tutulmuştur:

<p style="text-align: center;">Adres RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi Osmanağa Mahallesi, Mürver Çiçeği Sokak, No:14/8 Kadıköy - İSTANBUL / TÜRKİYE 34714 e-posta: editor@rumelide.com tel: +90 505 7958124, +90 216 773 0 616</p>	<p style="text-align: center;">Address RumeliDE Journal of Language and Literature Studies Osmanağa Mahallesi, Mürver Çiçeği Sokak, No:14/8 Kadıköy - ISTANBUL / TURKEY 34714 e-mail: editor@rumelide.com, phone: +90 505 7958124, +90 216 773 0 616</p>
---	---

1. Dini Kaynaklar
 - a. Temel Kaynaklar
 - b. Tasavvufî Kaynaklar
2. Arap, Fars ve Türk Edebiyatına Mensup Şairlerin Şiirleri
3. Kendinden Önce Yapılmış Mesnevî Şerhleri
4. Lugatlar
5. Gramer Kitapları
6. Tefsir, Kelam, Akait, Fıkıh Eserleri
7. Doğu Dünyasına Ait Öğüt İçeren Masal Kitapları
8. Biyografi Kitapları
9. Tarih, Coğrafya, Felsefe, Mantık Eserleri

2. *Kitâb-ı Rûhânî Fî Şerh-i Mesnevî-i Muhtasar-ı Nûrânî*

Kitâb-ı Rûhânî Fî Şerh-i Mesnevî-i Muhtasar-ı Nûrânî adlı eserin müellifi; XVII. yüzyılda yaşamış, aslen Bigalı olan ve ilmî tahsilini memleketinde yapıp icazet aldıktan sonra Mısır'a, Yemen'e gidip uzun bir süre Yemen'de kaldığı için eserlerinde "Vehbî-i Yemani" tahallüs eden Kadri Mehmed Efendi'dir. Adını Bursalı Mehmed Tahir, Kadri Mehmed Efendi (Saraç, 2016: 421); Bağdatlı İsmail Paşa ise Abdülkadir b. Osman el-Bigavî (Bağdatlı, 1951: 601-602) olarak kaydetmiştir. Eserlerini Vehbî-i Yemânî mahlasını kullanarak telif etmiş, bununla birlikte eser başlıklarına "li-Vehbî-i Yemânî el-müsemma bi-Kadrî" şeklinde düştüğü kayıtlarla isminin Kadrî olduğunu da belirtmiştir. Eserlerinde "Li-münşihî" başlığıyla kaydettiği manzumelerinde hem Vehbî'yi hem de Kadrî'yi mahlas olarak kullanan müellifin bu eseri, Mevlana'nın *Mesnevî-i Manevî*'sinin ilk 143 beytinin şerhini içermektedir. *Mesnevî*'nin Padişah ve Hasta Cariye hikâyesinin bir bölümünün şerhini kapsayan eser, manzum-mensur karışık bir şekilde kaleme alınmıştır. "Çad ferağtü men taħrîre vü te'lîfe vü taşîre vü taşîfe fî evâhîri Recebül'-mürecceb sene seb' a ve şelâşin ba'de'l-elf (127^a)." şeklindeki ferağ kaydında ifade edildiği üzere eser, Hicri 1037 (1628) yılında telif edilmiştir. Eserin, müellif nüshası olduğuna kanaat getirdiğimiz ve aynı zamanda da bilinen tek nüshası Fransa Milli Kütüphanesi'nde kayıtlıdır. Şerh, 131 varaktan oluşan nüshanın 3^b varağında başlayıp 127^a varağında son bulmaktadır. Bu eserde Vehbî-i Yemânî'nin hem tasavvufî bilgisini hem de inşadaki kabiliyetini açıkça görmek mümkündür. XVII. yüzyılda *Mesnevî*'nin bir kısmına yazılmış, edebî yönü kuvvetli bir şerh olarak değerlendirilebilecek olan eserde, Arapça ve Farsça'nın yoğun olarak yer aldığı ağır bir dil kullanılmıştır.

2.1. Kaynakları

Vehbî-i Yemânî'nin, *Kitâb-ı Rûhânî Fî Şerh-i Mesnevî-i Muhtasar-ı Nûrânî* adlı eserini kaleme alırkenki niyetlerinden biri kendinden sonra gelen ihvan-ı nihan için "*mazmûn-ı kitâb ve melfûz-ı hitâbı*"nın tarih olması ve onların dualarına vesile teşkil etmesidir. Şârih -mutemeldir ki- bu niyetine

yönelik olarak *Mesnevî*'yi en iyi şekilde şerh etmeye çalışmış, beyitlerin şerhinde Kur'an ve hadis sahasından; Arap, Fars ve Türk edebiyatlarından çok çeşitli ve zengin bir atıf ve iktibas kaynağı kullanmıştır. Şerhe kaynaklık eden eserlerin başında *Kur'an-ı Kerim* ve hadis kaynakları gelmektedir. Begavi tefsirini tercüme ettiği *Tefsîrul-Kurân ve Tenvîru'l-irfân* ve Mûnavî'nin *et-Teysir* isimli *Camiü's-Sagîr* şerhini tercüme ettiği *Terceme-i Camiü's-Sagîr* adında iki eseri de bulunan müellif, *Mesnevî*'de geçen tasavvufî ve gizli anlam dünyasını açıklamak için çoğunlukla ayet ve hadis iktibaslarına yer vermektedir. Beyzavî'nin *Envarü't Tenzil ve Esrarü't-Te'vil'i*, İbn-i Arabî'nin *Tefsîrü'l-Kurani'l-Kerim'i*, Begavî'nin *Mealimü't-Tenzil'i*, İbn Abbas'ın *Tefsîr'i* iktibaslara konu eserler arasındadırlar. Şerhin diğer kaynakları arasında şu eserleri zikretmek mümkündür: Baki, Fuzuli, Hayali Bey, Necati Bey *Divan*'ları; Mütenebbi, İbnü'l-Farız, İbn Nebate es-Sadi, Zühre bin Ebi Sülma, Hallac-ı Mansur, Hz. Ali, İbn Vefa *Divan*'ları; Örfî-i Şirazi, Hafız, Mevlana, Molla Cami, Sadi, Mağribi *Divan*'ları. Feridüddin Attar'ın *Esrarname*, *Mantku't-Tayr* ve *Pendname'si*; Molla Cami'nin *Heft Evreng'i*; Sadi'nin *Bostan ve Gülistan'ı*; Şebusterî'nin *Gülşen-i Raz'ı*. Hariri'nin *Makamat'ı*; Abdürrezzak el-Kaşani'nin, *Keşfü Vücuhi'l-Gur li Maani Nazmi'd-dür'ü* ve *Binbir Gece Masalları...*

Burada kısaca kaynak bilgisinin paylaşıldığı eserler dışında tasavvufî alana dahil olan eserlerin bilgisi aşağıdaki başlık altında ele alınacaktır. Bu başlık altında şerhi destekleyen eserler tasavvufî kaynaklar sınıflandırmasıyla ele alınırken tasavvufî muhtevaya sahip olmasına rağmen edebî yönü ağır basıp daha çok edebî yönüyle bilinen Attar'ın *Mantku't-Tayr* ve *Pendname'si*; Sadi'nin *Bostan ve Gülistan'ı* gibi kaynaklar bu sınıflandırmaya dâhil edilmeyip edebî eserlerden olan kaynakları olarak değerlendirilmişler ve bu çalışmaya dâhil edilmemişlerdir.

2.1.1. Tasavvufî Eserler

Abdülkadir Geylani, *Fütuhu'l-Gayb*

Fütuhu'l-Gayb, Kadiriyye tarikatının piri Abdülkâdir-i Geylânî'nin (ö. 561/1165-66) tasavvufa dair kaleme aldığı, mev'ize türündeki eseridir. Yetmiş sekiz bölümden (makale) oluşan eserin muhtevasını Geylânî'nin çeşitli sohbet meclislerinde yaptığı konuşmaların oğlu Abdürrezzak tarafından yapılan derlemesi oluşturmaktadır. Eser dinî emirlere uyma, yasaklardan kaçınma, kadere rıza göstermeye dair kısa bir bölümle başlayıp mücahedenin ehemmiyeti ve lüzumuna dair bir bölümle son bulmaktadır. Eserde dünya, zühd, takva, fakr, havf ve recâ, rızâ, teslimiyet, müridlik, müşâhede, mârifet, nefis gibi genel tasavvufî konular halkın anlayacağı şekilde anlatılmıştır (Azamat, 1996: 259). Mal mülk sevgisinden alıkoyma, Allah'tan ümit kesmemek, şükür ve tevekkül konuları umuma hitap ederken fena, beka, müşahede, rıza gibi sufi hal ve makamlarına dair olan konular da daha seçkin bir hedef kitesine hitap etmektedir (Yamak, 2021: 11-12).

Vehbî-i Yemânî, Abdülkadir Geylânî'nin bu eserini *Mesnevî*'nin;

رنگ روی و نیض و قاروره بدید

هم علامتش هم اسبابش شنید

Reng-i rûy u nabz u qârûre bedîd

Hem elâmâteş hem esbâbeş şenîd'

7 “Yüzünün rengini, nabzını, idrarını inceledi
Hastalığın belirtilerini, sebeplerini aradı”, Kanar, 2014: 77

şeklindeki 103. beytinin şerhinde değindiği “recül-i rabi” mevzu’u vesilesiyle, eserin “İnsanların Dört Kısmı Ayrılması” başlıklı otuz üçüncü sohbetinden yaptığı iktibasla şerhe dâhil etmiştir. Şârih *Fütuhu'l-Gayb*'dan “فهذا رجل ولي الله عز وجل في ستر الله محفوظ ذو سلامته وعقل وافر جليبيس الرحمن منعم عليه فالخير كل الخير عنده فدونك⁸ ” ifadelerini iktibas etmiş ve yaptığı alıntıyı da “Ya‘nî envâr-ı hidâyet bu zikir olan recül-i şâlişe muhabbet ü hidmetdür ve kaçâ-yı havâyicinde müsâneha vü müsâmehatdur ve dağı murâfakat u muvâfaqatdur (82^a).” şeklinde açıklığa kavuşturmuştur.

Abdülkerim Kuşeyri, *Risale'tü'l-Kuşeyriye*

Kuşeyri'nin (ö. 465/1072), tasavvufa dair kaleme aldığı *Risale*'si bir giriş ve elli beş bölümden oluşmaktadır. *Risale*'nin giriş bölümünde sufilerin akaid ve tevhid meseleleri hakkındaki inançlarına ayrılmış iki ve son bölümde de müridlik adabı hakkında yirmi iki kadar fasıl yer almaktadır. Birinci bölümde dinî ve şerî hükümlere bağlılıklarıyla söz konusu edilmiş sufiler ve bu konudaki davranış, söz, hal ve menkıbelerine yer verilirken ikinci bölümde vecd, fenâ, cem', bast, üns, tecellî, gaybet ve sekr gibi tasavvufî haller işlenmiştir. Kalan elli üç bölümde de tevbe, vera', takvâ, zühd, fakr, sabır, şükür, tevekkül, rızâ, yakîn, recâ, havf gibi kavramlar açıklanmış; dua, zikir, velâyet, keramet, keşf, firâset, rüya, edeb, ahlâk, sohbet, semâ, müridlik âdâbı ve ölüm gibi tasavvufî konulara yer verilmiştir (Uludağ, 2008: 122).

Şerhte en fazla müracaat edilen tasavvufî kaynaklardan biri *Risâle*'dir. Kuşeyri'nin *Risale*'sine yapılan ilk başvuru sırr mevzu' u üzerinedir. Müellif, *Mesnevî*'nin;

بشنو از نی چون حکایت میکند

از جداییها شکایت میکند

Bişnov ez ney çun hikâyet mîkoned

Ez codâyihâ şikâyet mîkoned'

ifadeleriyle başlayan ilk beytinin şerhinde, “sırr, sırru's-sırr” kavramları hakkında değerlendirme yaparken “Ve sırr u sırru's-sırr dağı bu nev' indendür ki üstâd Ebu'l-Ğâsım Kuşeyri rahmetu'llâhi 'aleyh anı dağı kavâlibde ervâh-ı mişâlinde lafiye-i mevdü' adur diyü buyurmuşlar. Fi'l-vâkı' kavâ' id-i uşülleri iktizâ ider ki ervâh-ı mağall-i muhabbet ve kalb-i mağall-i ma'ârif olduğu gibi sırr-ı vücüd-ı insân dağı mağall-i müşâhede-i cemâl-i cemil-i Rahmân ola ve aña hazret-i Haqq'dan ğayrınıñ ittilâ' ı bulunmaya bu tağdırce sırr didükleri rûhdan eltaşdur ve rûh kalbden eşrefdür. ¹⁰ و يطلق لفظ السر على ما يكون مكتوما بين العبد والحق سبحانه وتعالى من الاحوال ” şeklinde Kuşeyri'nin, *Risale*'sindeki tasavvufî istilahlar başlığı altında ele aldığı “sırr” konusundaki bilgi ve görüşlerine yer vermiştir.

Vehbî-i Yemânî'nin *Risale*'den yararlandığı bölümlerden bazıları ise şöyledir: *Mesnevî*'nin ilk beyti şerhinde *Risale*'nin “nefes”¹¹, “şeriat ve hakikat”¹² başlıklarından; yedinci beyt şerhinde “İhlas”¹³

⁸ Abdülkadir el-Ceylani, ty.: 56. “İşte bu bahsettiğimiz kişi de Allah'ın muhafaza ederek gizlediği, selamet ve ince akıl sahibi bir veliyullahtır. Rahman'ın dostudur ve büyük nimetlerine naildir. Hayır namına ne varsa kendisindedir. Koş onunla dostluğa, hemhal olmaya; hizmetine koş onun!” Yamak, 2021: 102.

⁹ “Dinle neyi, nasıl hikâye ediyor

Ayrılıklardan şikâyet ediyor”, Kanar, 2014: 71.

¹⁰ “Kul ile Hakk Sübhânehu ve Taâlâ arasında saklı ve gizli kalan (mektûm, masûn) hallere de sırr denilir.” Uludağ, 2003: 182.

¹¹ Şerhte, ilgili bölümden yapılan iktibas için bkz. vr. 6^b

¹² Şerhte, ilgili bölümden yapılan iktibas için bkz. vr. 7^a

¹³ Şerhte, ilgili bölümden yapılan iktibas için bkz. vr. 21^a

başlığından; kırk bir ve kırk ikinci beytlerin şerhinde “nefse muhalefet ve kusurlarını hatırda tutma”¹⁴ başlığından yararlanılmıştır.

Aynülkudat Hemedani, *Temhidat*

Hakîm Ebü'l-Meâlî Abdullâh b. Ebî Bekr Muhammed b. Alî el-Miyâneçî el-Hemedânî'nin (ö. 525/1131) en önemli eseri olan *Temhidat*, Ahmed el-Gazzalî'nin *Sevânihu'l-uşşâk*'ının etkisiyle, ondan ilham alınarak yazılmıştır. Eserde ilim, ilham, sülûk, insan fıtratı, mârifet, İslâm'ın beş şartı, aşk, ruh ve kalp, iman, küfür, semâ-arz, Ahmed ve İblîs ile ilgili konular ele alınmaktadır (Uludağ ve Bayburtlugil, 1991: 281-282).

Müellif, *Mesnevî*'nin;

هرچه گویم عشق را شرح و بیان
چون به عشق آیم خجل باشم از آن
Herçi gūyem 'ışk ra şerh u beyân
*Çun be 'ışk âyem, hacil bâşem ez an*¹⁵

şeklindeki 112. beytinin şerhinde “aşk-ı Hüdâ-yı Müteâl”den bahsederken Aynülkudat Hemedânî'nin *Temhidât*'ından mevzu üzerine iki beytlik bir iktibasta bulunmuş ve bunu da şöyle ifade etmiştir: “Ve ‘Aynülkudât el-Hemedânî ki maqâl-i hâli zülâl-i hayât-ı cavidânî ve selsâl-i devâm-ı zindegânîdür. Buyururlar:

Beyt (Aynülkudat Hemedani, 1341: 286)

عشق پوشیده است و هرگز کس ندیدستش عیان
لافهای بیبده تا کی زنند این عاشقان
'Aşq pūşide est hergiz kes nedīdesteş 'ayân
Lāfhâ-yı bîhude ta key zenend in 'āşîkân¹⁶
هر کسی بر قدر خود وصفی و لافی میزنند
عشق او پاکست و صافی از چنین و از چنان
Her kesî ber qadr hūd vaşfî vü lâfî mî zenend
'İşk-ı ü pâkest ü şâfî ez çünin ü ez çünân¹⁷

Temhidat'ın, şerhi desteklediği bir diğer iktibas ise *Mesnevî*'nin 128. beyti olan,

لا تکلفنی فانی فی الفنا
کلت افهامی فلا احصی ثنا
Lâ tukellifnî feinnî fî'l-fenâ

¹⁴ Şerhte, ilgili bölümden yapılan iktibas için bkz. vr. 49^b

¹⁵ “Ne desem, aşkı açıklamak için ne söylesem
Aşka geldim mi, utanırım ondan ben”, Kanar, 2014: 77

¹⁶ “Aşk gizlidir ve asla kimseye açıkça gözükmez
Ne zamana kadar bu âşıklar boş laf edecekler”

¹⁷ “Herkes kendi değerini tarif eder ve anlatır
Onun aşkı ise bundan ve ondan temiz ve saftır”

Kellet efhâmi felâ uhşâ şenâ¹⁸

beytinin şerhinde yapılmıştır. Hemedânî'nin rübai nazım şekliyle *Temhidat*'ta kaleme aldığı manzume, İbnü'l-Farız'dan nakledilen iki beytin akabinde yine müellifine gönderme yapılarak “Ve nür-ı mihr-i âsumân-ı ‘irfânî ve menba‘-ı âb-ı hayât-ı me‘ânî ‘Aynü'l-Kudât Hemedanî buyurmuşlar (104^a).” ifadeleriyle paylaşılmış ve *Temhidat*'tan yapılan manzume iktibasını, asıl beyti (*Mesnevi*) destekleyici olarak bu manzumenin yardımcı şerhi takip etmiştir.

Cemaleddin Muhammed Ebu'l-Mevahib eş-Şazeli, *Kavaninü'l Hükmi'l-İşrak*

Vehbi-i Yemânî, şerhinde Şeyh Şazeli'nin *Kavaninü'l Hükmi'l-İşrak*'ına çeşitli mevzuları açıklarken birçok kez başvurmuştur. Bu eserden yapılan iktibasların birden fazla olması sebebiyle burada birkaçına yer verilip diğerlerine yazma eser kaydıyla işaret edilecektir.

Şerhte, *Kavanin*'den yapılan alıntılar için Vehbi, çoğu kez müellife ve eserine işaret etmeksizin şerhine yön vermiştir. Şarih, müellifin adını “Bu cihetden Şeyh Şazeli hazretleri dimişler ki (91^b)”, “Kâle's-Şeyhü's-Şazeli (...) nitekim dimişler ve inşâ vü inşâd itmişler. (94^a)” şeklindeki ifadeleriyle bir iki yerde anmıştır.

Şeyh Şazeli'nin eserinden yapılan iktibasların ilki, *Mesnevi*'nin

هرچه گویم عشق را شرح و بیان
چون به عشق آیم خجل باشم از آن¹⁹

şeklindeki 112. beytinin şerhi hasebiyledir. Buradaki aşk ve muhabbet konuları üzerine söz söylenirken *Kavanin*'in “el-Kanunü's-Sadis; Kanunü'l-Muhabbet” başlıklı bölümünden Şazeli'nin, حقیقة المحب کتمان سر المحبوب فیما تجلی علی المحب من مشاهدة الغیوب²⁰ şeklindeki görüşlerine yer verilmiş ve bu mevzuda yine eserden alıntılar yapılmıştır. Nitekim muhtevası aynı minval üzere olan, *Mesnevi*'nin;

چون قلم اندر نوشتن می شنافت
چون به عشق آمد قلم بر خود شکافت
Çun kalem ender nüvişten mişitâft
Çun be 'ışk âmed, kalem ber hod şikâft²¹

şeklindeki 114. beytinin ve

عقل در شرحش چو خر در کل بخت
شرح عشق و عاشقی هم عشق گفت
'Akl der şerheş çu her der gil behoft
Şerh-i 'ışk u 'aşığı hem 'ışk goft²²

¹⁸ “Hoş gelmez bana, yoksa aklı başında
Söylediği söz zarif, güzel olsa da”, Kanar, 2014: 78.

¹⁹ “Ne desem, aşkı açıklamak için ne söylesem
Aşka geldim mi, utanırım ondan ben”, Kanar, 2014: 77.

²⁰ Cemaleddin Muhammed Ebul Mevahib eş-Şazeli, 1309: 26. “Sevginin hakikati sevgilinin sırrının gizlenmesidir. Orada sevgi görünmez sahnelerden belirir.”

²¹ “Yazmak için koşturdu kalem
Aşka gelince, yarıldı kalem”, Kanar, 2014: 77

²² “Akıl aşkın şehrinde eşek gibi çamura saplandı
Aşkın, âşıklığın şerhini yine aşk yaptı”, Kanar, 2014: 77

şeklindeki 115. beytinin şerhlerinde de yine eserin aynı başlığı (Kanunü'l-Muhabbet) altındaki ifadeler şerhe yardımcı olarak aktarılmıştır (Bkz. 92^b, 94^a).

Cîlî, *el-İnsânü'l-kâmil fî Ma'rifeti'l-Evâhir ve'l-Evâ'il*

El-İnsânü'l-kâmil fî Ma'rifeti'l-Evâhir ve'l-Evâ'il, yaygın bilinen adıyla *İnsân-ı Kâmil*, Abdülkerim Cîlî'nin tasavvuf düşüncesinde önemli bir yeri olan “insan-ı kâmil” konusunu ele almaktadır. Eser altmış üç bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler ve içerikleri şu şekilde tasnif edilmiştir: “*Mukaddimededen sonra Allah'ın zâtına, isimlerine ve sıfatlarına dair ilk üç bölümün ardından ulûhiyyet, ahadiyyet, vâhidiyyet mertebeleri (4-6. bölümler); rahmâniyyet, rubûbiyyet sıfatlarıyla tenzih ve teşbih konusu (7-11. bölümler); ef'âl, esmâ ve zât tecellileri, zât tecellisine sadece insân-ı kâmilin mazhar olduğu (12-15. bölümler); hayat, ilim, irade, kudret, kelâm, semî, basar, celâl, cemâl, kemâl sıfatları (16-25. bölümler); bu sıfatların tam olarak insân-ı kâmilde tecelli ettiği anlatılmıştır. Diğer bölümlerde hüviyyet, ezel, ebed, salsalatü'l-ceres, ümmü'l-kitâb (25-33. bölümler) gibi kavramlarla Kur'ân, Furkân, Tevrat, Zebûr, İncil ve Kur'ân-ı Kerîm'le ilgili fâtihatü'l-kitâb, tûr, kitâb-ı mestûr gibi kavramların (34-41. bölümler); refref-i a'lâ, arş, kürsi, kalem-i a'lâ, levh-i mahfûz, sidretü'l-müntehâ, rûhu'l-kudûs, ruh, kalp, akıl, vehim, himmet, fikir, hayal, sûret-i Muhammediyye ve nefis terimlerinin (42-59. bölümler) tasavvufi yorumları yapılmıştır. Altmışıncı bölüm insân-ı kâmil konusuna ayrılmıştır. Müellif bu bölümün eserin özü, diğer bölümlerin de bunun şerhi olduğunu söyler. Ona göre gerçek anlamda insân-ı kâmil Hz. Muhammed'dir, diğer bütün insân-ı kâmil onun vekilidir. Eserin son üç bölümünde kıyamet ââmetleri, ölüm ve berzah, yedi gök ve yer, diğer dinlerdeki ibadetler ve Allah'a ibadetin sırları üzerinde durulmuştur (Öngören, 2000: 332).”*

Cîlî'nin bu eseri, Vehbî-i Yemânî'nin bizzat hem müellifini hem de eserini zikrettiği, aynı zamanda da şerhinde en çok başvurduğu kaynaklardan biridir. Nitekim bu yönüyle *İnsan-ı Kamil; Kitab-ı Ruhani*'de, müellifin başvuru kaynağı olarak işaret ettiği eserler arasındadır. Vehbî eserinde, hem doğrudan hem de dolaylı olarak *İnsan-ı Kamil*'den birçok yerde istifade etmiştir.

Şerhte; “Kitâb-ı *İnsân-ı Kâmil fî-Ma'rifeti'l-Avâhir ve'l-Evâ'il* şâhibi olan Abdülkerim Cîlî hazretlerine (13^a), “Ve Abdülkerim Cîlî hazretleri kitâb-ı *İnsân-ı Kâmil*'de beyân-ı eniyetde... (23^a)”, “Acebdür şâhib-i *İnsân-ı Kâmil fî Ma'rifeti'l-Evâhir ve'l-Evâ'il* Abdülkerim el-Cîlî, *Nesîm-i Seher* nâmında olan kitâb-ı mu'teberinde bu bâbda esrâr-ı ğarîbe söylemişdür (42^b).” şeklindeki ifadelerde Cîlî ve eseri üzerinde özellikle durulduğu açıkça görülmektedir. Bu noktada müellifin, Cîlî'yi özellikle *İnsan-ı Kamil*'ini önceleyerek anması ve şerhindeki “Ve 'âlî olan melâyikeler nûr-ı İlahîden maflûk olup secde emr olunmayan ve Nûn u İsmâ'îl ile müsemma olan şunûf-ı 'ulviyyündür. Şeyh-i Ekber hazretleri ve ' Abdülkerim Cîlî bu tîrike sâlik olmuşlar (126^a).” ifadelerinde yer bulmasından hareketle takip ettiği düşünce sisteminin izlerini de hissettirmesi bakımından önemlidir.

Müellif, *Mesnevî*'nin;

آتشت این بانگ نای و نیست باد

هر که این آتش ندارد نیست باد

Âteşest in bang-i nây u nîst bād

*Herki in âteş nedâred nîst bād*³

şeklindeki 9. beytinin şerhinde “Bu taķdırce hazret-i Mevlânâ'nun vâdî-i Eymen'de şecer-i Tûr'dan gördüğü nâr değil nûr idi” açıklamasıyla değinmek istediği teşbih mevzuunu, Hz. Peygamber'in “İlm sûret bağlasaydı suret-i lebende olurdu.” görüşünden de hareketle ifade etme yoluna gitmiş ve Cîlî'nin *İnsân-ı Kamil*'deki

²³ “Hava değil ateştir bu neyin sesi
Kimde bu ateş yoksa yok olsun, daha iyi”, Kanar, 2014: 71.

şu ifadelerini alıntılımıştır: “لو ظهر العلم في صورة اللين في عالم المثال فان تلك الهية اللبنيته احد صور المعاني العلم 24 (22^b). Bu ifadeler *İnsan-ı Kamil*'in “*Teşbih Hakkında*”ki on birinci babında geçmektedir.

İnsan-ı Kamil'den bilinçli göndermelerle, eser ve müellifi zikredilerek yapılan iktibasların yanı sıra Vehbî-i Yemânî'nin beyitlere getirdiği anlamları, şerhi desteklemek ve sağlam bir zemine oturtmak için dolaylı yoldan herhangi bir gönderme yapmaksızın metnine dâhil ettiği durum ve ifadeler incelendiğinde; onun aslında Cîlî'yi ve *İnsan-ı Kamil*'ini çokça benimsediği ifade edilebilir. Öyle ki çoğu düşünce, kavram ve durumların şerhinde müellifin, *İnsan-ı Kamil*'de Cîlî'nin ilgili başlık altında zikretmeye değer gördüğü şeyleri, tasavvuf büyüklerinin düşünce ve sözlerini, ayet ve hadis iktibaslarını kendisinin de metin içinde anlatımına -çoğu zaman da şerh içinde eriterek özetleyerek- dolaylı iktibas yoluyla dahil ettiği görülmektedir. Dolayısıyla *İnsan-ı Kamil*'in bir bakıma Vehbî-i Yemânî'ye bu minval üzere yol gösterdiği ifade edilebilir. Örneğin; *Mesnevî*'nin,

ای مرا تو مصطفی من چون عمر
از برای خدمتت بندم کمر
Ey merâ tu Muştafâ, men çun 'Omer
*Ez berâyi hîdmetet bendem kemer*²⁵

şeklindeki beytinin şerhinin yapıldığı bölümde “İmdi vaşf-ı hayât akreb-i zâtdur ve hayâta daħı ‘ ilmden akreb nesne yokdur. Zîrâ zî-rûh olan hayye'l-ebed şarf-ı ‘ ilmden fî'l-cümle ħabîrdür. Gerek ol ‘ ilm, ‘ âlem-i hevâm u hayvânât gibi ilhâmî olsun ve me’kel ü meşreb ü meskenlerin bilsün ve hareket ve sükunların anlasun bu kadarca ‘ ilm her hayy için lâzımdur (67^b).” ifadeleriyle değindiği “ilm” mevzuu için söylediği “İmdi vaşf-ı hayât akreb-i zâtdur ve hayâta daħı ‘ ilmden akreb nesne yokdur.” cümlesi Cîlî'nin “*İlm Hakkında*”ki on yedinci babında bu başlık altında karşılığını “Bu tafsilden aşikârdır ki ilim, hayata nisbetle akreb-i evsafdır.” cümlesinde bulmaktadır. Sonrasında aynı âyete yer verilmiş ve müellif kendi yazdığı bir beytin akabinde “Şî'r” başlığıyla Cîlî'den iki beyt kaydetmiştir.

Eserin anılıp kaynak gösterildiği bir konu da “eniyyet”tir. Vehbî-i Yemânî bunu “Ve Abdülkerîm Cîlî ħazretleri kitâb-ı *İnsân-ı Kâmil*'de beyân-ı eniyyetde 26 فهى اشارة الى ظاهر الحق باعتبار شمول ظهوره لبطونه diyü ‘ aceb keşf-i esrâr buyurmuşlar (23^a).” diyerek ifade etmiştir.

Cîlî, *Levamiü'l-Berk*

Şerhte yer verilen kaynaklardan biri de yine Cîlî'nin, *Levamiül Berk*'idir. Şarih Cîlî'nin bu eserinden birden fazla iktibasa yer vermiştir. *Mesnevî*'nin,

ای بسا نا آورده استئنا بکفت
جان او با جان استئناست جفت
Ey besâ nâverde istişnâ be goft
*Cân-i ü bâ cân-i istişnâst cof*²⁷

²⁴ Abdülkerim bin İbrahim el-Cilânî, 1986: 33. “Tıpkı ilmin âlem-i misâlde ‘leben’ suretinde zuhuru gibi. Çünkü o heyet-i lebeniyye, ilmin ona mahmul olmasından dolayı, ilmin manasının suretlerinden biridir.”, Abdülkerim el-Cilî, 2002: 112.

²⁵ “Sen bana Mustafa’sın, ben de sana Ömer gibi Senin için kuşandım hizmet kemerini”, Kanar, 2014: 75.

²⁶ *Abdülkerim bin İbrahim el-Cilânî, 1986: 59.* “Zuhurun gizliliğe şümulü bakımından Hakk’ın zahirine işaretir.”

²⁷ “İnşallah’ı diliyle söylemeyen nice’si vardır Canı ‘İnşallah’ın canına eş olmuştur”, Kanar, 2014: 73

şeklindeki 50. beytinin şerhinde “inşallah”ın önemi vurgulanırken Cili'nin, bu eserindeki hem görüş hem de manzumeleri şerhi destekleyici olarak kullanılmıştır. Alıntılanan manzumelerden biri şöyledir:

Şi'r:

تجری ارادته بكل مکنون

فیکون ما یختاره و یشاه²⁸

فجميع ما یجری مراد من به

الله و هو لحکمة اجراه²⁹

و الفاعلون لعفلهم لم یفعلوا

الا بقدرته تعالی الله³⁰

Bununla birlikte Vehbî'nin şerh yönteminde metod olarak yer edinen soru cevap tekniği çerçevesinde, muhatapların zihninde oluşabilecek sorulardan birine müellifin Cili'nin *Levamiü'l-Berk*'indeki ifadeleriyle 50. beytin şerhinde yer verdiği ve soruyu bu eserdeki ifadelerle cevaplandığı görülür. Vehbî “Eger dirseñ ki ba‘z-ı umûr ‘âlem-i ĥayâlümde mütekevvin olup zühür ider ammâ zâhir yüzünden vücûda gelmez. Sütür-ı ihtifâda mestûr olur. Buña ĥikmet nedür?” sorusuna cevabı “Cevâb virilür ki: لان الحق الذى هو عينك قد انكرته و سميته باسم الجليقة فهو باطن عينك فلو كان ظاهرا لك عليك فعلت فى الظاهر ما تفعله فى الباطن فلما كان هو الامر عليه انفعلت 31” şeklinde iktibasıyla kaydeder.

Cili, *Lisanü'l-Kader bi Nesimi's-Seher*

Cili'nin bu eseri Vehbî'nin bizzat müellif ve eserine gönderme yaparak işaret ettiği eserler arasındadır. Nitekim “Acebdür şâhib-i *İnsân-ı Kâmil fî Ma‘rifeti'l-Evâhir ve'l-Evâ'il* ‘ Abdü'lkerim el-CİLÎ, *Nesim-i Seher* nâmında olan kitâb-ı mu‘teberinde bu bâbda esrâr-ı ĥaribe söylemişdir. İnsân taĥşil-i letâyif-i rûĥânî ile şu-ver-i maĥsûse-i me‘âniyi görür dimişler.” ifadelerinde bunu görmek mümkündür.

Müellifin, *Nesimi's-Seher*'den yaptığı iktibaslara örnek olması açısından, aşağıda bunlardan birkaçına yer verilmiştir:

Vehbi-i Yemani, *Mesnevi*'nin;

بند بگسل باش آزاد ای پسر

چند باشی بند سیم و بند زر

Bend bugsil, bâş âzâd ey peser

*Çend bâşî bend-i sîm u bend-i zer?*³²”

²⁸ “Onun iradesi her yerden tecelli eder
Seçtiği ve dilediği her şey tahakkuk eder”

²⁹ “Olup biten her şey Allah'ın muradıdır
İcra ettiği onun hikmetidir”

³⁰ “Bir işi yapanlar failleri ile o işi yapmış değillerdir
İşler Allah'ın kudreti ile gerçekleşir”

³¹ “Çünkü gözün olan gerçeği inkâr ettin ve onu Celika ismiyle isimlendirdin. O gözünün iç kısmıdır her ne kadar sana görülse de sen zahirde yaptığını gizli de yapardın. Durum böyleyken senin batının için, batınındaki eşya coşagelir.”

³² “Evlat, özgür ol; kır zincirini
Ne zamana kadar olacaksın paranın esiri?”, Kanar, 2014: 72

şeklindeki 19. beytini şerh ederken bu konudaki görüşlerini, *Nesimi's-Seher*'den aldığı edebî manzumelerle desteklemiştir. Hatta öyle ki *Nesimi's-Seher*'den yapılan iktibasların çoğu bu beytin şerhinde kaydedilmiş manzumelerden oluşmaktadır. İlgili manzumelerden birinin iktibasa konu olan ilk iki beyti şöyledir:

يامن اراد الفوز بالاحباب
هلا اشتغلت بهم عن الاحباب³³

تهوى الحبيب وتبتغى بدلا به
هذا عمرى اعجب الاعجاب³⁴

Cîlî'nin bu eserinden *Mesnevî*'nin yirminci³⁵, yirmi birinci³⁶, yetmiş üçüncü³⁷, yetmiş yedinci³⁸ beytlerinin şerhinde de faydalanılmıştır.

Ebû Bekir b. Sâlim es-Sekkaf, *Miracü'l-Ervah ve'l-Menheci'l-Veddah*

Ebu Bekir b. Salim; Yemenli âlim, sufi ve şairdir. Tam adı Ebû Bekr b. Sâlim b. Abdillâh b. Abdirrahmân es-Sekkâf el-Alevî el-Hadramî'dir (ö. 992/1584). Müellifin *Miracü'l-Ervah ve'l-Menheci'l-Veddah* adlı eseri, "*Hakikat-i Muhammediyye, mürşidin gerekliliği, tevhid, keramet, insân-ı kâmil, aşk, ruhların teşekkülü, ilm-i mükâşefe, ilm-i ledün, Kitap ve Sünnet'e bağlı olma gibi konuları*" içermektedir. Eser Ahmed Ferîd el-Mezîdî tarafından yayımlanmıştır (Yıldız, 2020: 362).³⁹

Vehbî-i Yemânî, Ebu Bekir b. Sâlim'in bu eserini; *Mesnevî*'nin,

دید از زاریش کو زار دلست
تن خوشست و او گرفتار دلست
Did ez zârîş kû zârî-i dil est
*Ten hoş est ü giriftâr-i dil est*⁴⁰

şeklindeki 108. beytinin şerhinde "Pes câriye-i nefsi-i miskînenün ta' aşşuqî kâlbédür ve kâlb dağhı rûhdan ve dilden 'ibaretdür ve dağhı 'aql-ı küllden işâretdür. Bunların üçü dağhı şey'i Vâhid'den kinâyedür ve meşâyih yanında nefsi-i külliyye levh-i mağfûzdur ki halk mağlûk-ı mutlakdur (85^a)." değerlendirmesini yaptıktan sonra

- 33 Krş. يامن اراد الفوز بالاحباب "يا من اراد الفوز بالاحباب", el-Cîlî, 2000: 11. "Ey dostlarla kurtuluşu isteyen kimse/ Onlardan dostlar yüzünden uzak kaldın"
- 34 "Yâri arzularsın ve arıyorsun ki onun yerine Ömrüne yemin olsun ki bu yaptığın iş hayret verici"
- 35 İlgili beyt şöyledir: "گر بریزی بحر را در کوزهای", "چند گنجد قسمت یک روزهای", "Testiye boşaltsan da bir denizi/ Sığar mı hiç bir günün kısmeti?", Kanar, 2014: 72. İktibas metinleri için bkz. Kitab-ı Ruhani, 37^b-38^a.
- 36 İlgili beyt şöyledir: "کوزه چشم حریصان پر نشد", "تا صدف قانع نشد پر در نشد", "Harislerin göz testisi dolmadı/ İçi inci dolmadıkça sedef ikna olmadı", Kanar, 2014: 72. İktibas metinleri için bkz. Kitab-ı Ruhani, 38^a.
- 37 İlgili beyt şöyledir: "ان خیالی را که شد در خواب دید", "در رخ مهمان همی آمد دید", "Şah o hayali düşte görmüştü/ O hayal konuğun yüzünde belirtdi", Kanar, 2014: 75. İktibas metinleri için bkz. Kitab-ı Ruhani, 64^a.
- 38 İlgili beyt şöyledir: "ای مرا تو مصطفی من جو عمر", "از برای خدمت بخدمت کمر", "Sen bana Mustafa'sın, ben de sana Ömer gibi/ Senin için kuşandım hizmet kemerini", Kanar, 2014: 75. İktibas metinleri için bkz. Kitab-ı Ruhani, 67^a.
- 39 Eser için bkz. Ebû Bekir b. Sâlim, *Mî'râcû'l-ervâh ve'l-menheci'l-veddâh* (nşr. Ahmed Ferîd el-Mezîdî), Beyrut 2013.
- 40 "Anladı ki hastalığı, gönül hastalığı Gönülü tutkun ama yerindedir beden sağlığı", Kanar, 2014: 77

eserden, “مُضَنَّةٌ إِذَا وَ أَلَى هَذِهِ الْإِشَارَةِ فِي قَوْلِهِ قُرْآنٌ مُجِيدٌ فِي لَوْحٍ مَحْفُوظٍ⁴¹ يَعْنِي بِالْقُرْآنِ نَفْسَ الذَّاتِ ذَاتِ الْمَجْدِ الشَّامِخِ وَ الْعِزِّ الْبَازِخِ فِي لَوْحٍ مُضَنَّةٌ إِذَا وَ أَلَى هَذِهِ الْإِشَارَةِ فِي قَوْلِهِ قُرْآنٌ مُجِيدٌ فِي لَوْحٍ مَحْفُوظٍ⁴¹” ifadelerini alıntılıyarak kullanır. Devamında “Ammā kalb-i insān-ı kāmīl nūr-ı ezel ve sırr-ı münzeldür (85^b).” şeklinde değerlendirmesini sürdürür. Ebu Bekir b. Sâlim de eserinin, iktibası ihtiva eden bölümünde “insan-ı kāmīl” mevzuunu ele almaktadır.

Fahredden Irakî, *Lema'at*

Asıl adı, İbrâhîm b. Büzürümîr b. Abdilgaffâr-ı Hemedânî (ö. 688/1289) olan müellifin tanınmasına vesile olan eseri *Lema'at*'dir. *Lema'at*, içinde manzum parçaların da bulunduğu yirmi sekiz bölümden (lem'a) meydana gelmiştir. Aşk, âşık ve maşuk kavramlarının yorumunu içeren eser, İbnü'l-Arabî'nin görüşlerini yansıtmakla birlikte müellifinin ifadelerine göre Ahmed el-Gazzâlî'nin (ö. 520/1126) *Sevânihu'l-uşşâk*'ından ilham alınarak yazılmıştır (Bilgin, 1995: 85-86).

Vehbî-i Yemânî Fahredden Irakî'nin *Lema'at*'ını, şerhinde *Mesnevî*'nin 33. beytini⁴³ şerh ederken “muhibb ü mahbub u muhabbet” yani âşık, maşuk ve aşk kavramları hakkında yaptığı değerlendirmesinde kullanmıştır. “Bi'l-cümle bu cihetden ba'z-ı ehl-i taḥkîk muhibb ü mahbub u muhabbet şey-i vâhiddür dimişler.” ifadeleriyle eserden yapacağı iktibasa zemin hazırlayan müellif eser yahut yazar ismi vermeksizin beyt başlığı altında *Lema'at*'ta geçen;

معشوق و عشق و عاشق هر سه یکست اینجا

چون وصل در کنجد هجران چه کار دارد⁴⁴

Ma'şûk u 'aşk u 'âşık her se yekest incâ

Çun vaşl der gonced hicrân çi kâr dâred⁴⁵ beytini ilgili yerde paylaşmıştır.

Gazali, *İhyâü Ulûmi'd-din*

İhyâü Ulûmi'd-din, İmam Gazalî'nin (ö. 505/1111) başta tasavvuf ve ahlâk olmak üzere fıkıh, kelâm gibi ilimlere amaçları bakımından yeni yaklaşımlar getiren ve İslam âlemi için bir ıslah projesi niteliğinde olduğu, eski ve yeni ilim çevrelerince de kabul edilen en önemli ve en hacimli eseridir (Çağrıncı, 2000: 10).

Dört ciltten oluşan *İhya*'nın her cildinde on konu yer almaktadır. “Rub'u'l-ibâdât” başlığının verildiği ilk cildinde ilim, akaid, temizlik, namaz, zekât, oruç, hac, Kur'an tilâveti, zikir ve dua, virdler ve gecelerin ihyası; “Rub'u'l-âdât” başlığını taşıyan ikinci cildinde yeme içme âdâbı, evlilik, ekonomik hayat, helâl ve haram, ülfet, kardeşlik, sohbet ve muâşeret âdâbı; uzlet, semâ ve vecd; emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker, maişet âdâbı ve Peygamber'in ahlâkı; “Rub'u'l-mühlikât” başlıklı üçüncü cildinde insanın mânevî, ahlâkî yönü, nefsin terbiye edilmesi, yeme içme ve cinsel arzuların kontrol altına alınması, dilin âfetleri; gazap, kin ve haset; dünyanın anlamı ve önemi; cimrilik ve mal tutkusu; mevki tutkusu ve riya; kibir, kendini beğenmişlik ve kuruntu (gurur) ve son olarak “Rub'u'l-münciyât” adının verildiği son cildinde tövbe, sabır ve şükür, havf ve recâ, fakr ve zühd, tevhid ve tevekkül, muhabbet, şevk, üns ve rızâ;

⁴¹ “Şüphesiz o (asılsız saydıkları kitap) şanı yüce bir Kur'an'dır; Levh-i mahfûzdadır.”, Burûc: 85/21-22

⁴² Ebû Bekir b. Sâlim es-Sekkaf, 2013: 313.

⁴³ Bkz. Kitab-ı Ruhani, vr. 45^a.

⁴⁴ Fahredden Irakî, ty: 55.

⁴⁵ “Maşuk, aşk, âşık her üçü de bu makamda birdir. Bu makâma visâl sığmayınca hicranın ne işi vardır.”, Konuk, 2011, s. 45.

niyet, ihlâs ve sıdk; murakabe ve muhasebe, tefekkür, ölüm ve âhîret hayatı konuları işlenmiştir (Çağrı, 2000: 10).

Kitab-ı Ruhani adlı *Mesnevi* şerhinde Vehbî-i Yemânî, *İhya*'ya ve Gazalî'ye bizzat atıf yaparak “Bu cihetden felek-i fazîletün mihr-i iqbâl ü efdâli *İhyâ-yı 'Ulûm*'da İmâm Gazâlî hazretleri ne güzel buyurmuşlar ve demişler ki فكم من معان دقيقة من اسرار القرآن يخطر على قلب المتجرد للذكر والفكر يخلو عنها كتب التفسير ولا يطلع عليها لفاضل المفسرين⁴⁶ ifadeleriyle İhya'nın ilim bahsinden alıntı yapmıştır.

İbn Atâullah el-İskenderî, *Letâifü'l-Minen*

El-Hikemü'l-Atâiyye adlı eseriyle tanınan İbn Atâullah el-İskenderî, Şâzeliyye tarikatının Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî ve halifesi Ebü'l-Abbas el-Mürsî'den sonraki üçüncü büyük şahsiyeti olarak bilinmektedir. İbnü'l-Arabî ve Mevlânâ gibi İbn Atâullah'ın görüşleri de tasavvufî çevreleri etkisi altına almıştır. Müellifin *Letâifü'l-Minen* adlı eseri, Şâzeliyye tarikatına dair en eski eser olma niteliğini taşımakla beraber, onun tasavvufî konulardaki düşüncelerine yer verdiği bir kaynak özelliği taşımaktadır. Eser; bir mukaddime ve Ebü'l-Abbas el-Mürsî ile Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî'nin hayatı ve menkıbelerinin anlatıldığı on bölümden oluşmaktadır (Kara, 1999: 337).

Vehbî-i Yemânî, şerhinde *Mesnevi*'nin;

می رسید از دور مانند هلال

نیست بود و هست مانند خیال

Mîresîd ez dūr mânend-i hilâl

*Nîst bûd u hest mânend-i hîyâl*⁴⁷

şeklindeki 69. beytinin şerhinde eser ve müellif ismini anmaksızın *Letâifü'l-Minen*'den “ فإذا أفناك عنك أبقاك به، فالفناء دهليز البقاء، ومنه يدخل إليه، فمن صدق فناؤه صدق بقاؤه ومن كان عما سوى الله فناؤه كان بالله بقاؤه ولذلك قالوا امن كان في الله تلغه ” ifadelerini aktarmış ve “Bu cihetdendir ki küy-ı haqîkat-i maḥbûba қағ' -ı feyâfî vü felâ kılanlar keşîrdür. Ve ammâ chiller қалîldür (61*).” değerlendirmesini yapmıştır.

İbnü'l-Arabî, *Ankâu Muğrib fî Marifeti Hatmi'l Evliya ve Şemsi'l-Mağrib*

Vehbî-i Yemânî'nin *Mesnevi*'nin ilk 143 beytine yaptığı muhtasar şerhinde İbnü'l-Arabî görüş ve düşüncelerinin etkisi şerh boyunca hissedilmektedir. Nitekim şârihin şerhinde Arabî'nin birden fazla eserine başvurması da bunu destekler niteliktedir.

Ankâu Muğrib, İbnü'l-Arabî'nin *Tedbirât*'ının tamamlayıcısı olarak gördüğü ve tasavvufta insan konusuyla alakalı olan iki önemli makam olan İmam Mehdî ve Hatmu'l-Evliya makamının sırlarını açıklamak için kaleme aldığı eseridir (Çakmaklıoğlu, 2006: 285). İbnü'l-Arabî, *Tedbirât*'ın konusuyla ilişkilendirdiği bazı konulardan, sembolik kurgusu ağır basan ve daha veciz ifadeler kullandığı *Ankâu Muğrib*'de bahsetmiştir (Çakmaklıoğlu, 2006: 292). Müellif bu eserinde “*Anka imajından faydalanarak*

⁴⁶ “Zikir ve düşünmeden soyutlanmış bir kimsenin kalbine tefsir kitaplarından faziletli müfessirlerin bile kavrayamadığı Kuran'ın gizemlerinden nice ince anlamlar vardır.”

⁴⁷ “Uzaktan hilâl gibi gelmekteydi Yoktu da sanki bir hayâldi”, Kanar, 2014: 75

⁴⁸ İbn Atâullah el-İskenderî, ty: 33. “Sen senden cüda olduğunda Allah'la baki olursun. Fena bekaın dehlizidir. Ve beka ebediliğine fena dehlizinden girilir. Her kim fenasını tasdik ederse onun bekası da tasdik olur. Her kimin fenası Allahtan gayrisıyla olursa o kimsenin bekası Allah iledir.”

mutlak şekilde âlem-insan benzerliğini (büyük âlem - küçük âlem), insanın küçük âlem olduğunu ve mehdînin âlemdeki yerini tesbit etmeye çalışmıştır (Uludağ, 1991: 200).”

Ankâu Muğrib, Vehbî'nin Şeyh-i Ekber sıfatıyla müellifini anıp eserini de bizzat zikrederek kaynak bilgisini verdiği eserler arasındadır. Şârih, *Mesnevî*'nin;

در نیابد حال پخته هیچ خام

پس سخن کوتاه باید و السلا

Der neyâbed hâl-i pohte hiç hām

*Pes sohen kûtâh bâyed, ve'sselām*⁴⁹

şeklindeki 18. beytinin şerhi esnasında “Bu cihetden Şeyh-i Ekber hazretleri kitab-ı ‘*Ankâu Muğrib*’de kelâm-ı mu‘cib buyurmuşlar ve dimişler ki: و لما رأوا حقايق الغيوب من فوق مراتب بعض القلوب فاخذوا الامر من فوق معرفة و مشاهدة و لما لفته ليلة اسرايه من تحصل علم اخذ عليه كتمة لما عن على غيره فهمه ⁵⁰ (35^b) ذوق وورثا نبويا محفوظا و مقاما علويا اذاشار و اباياته ve kezâlik bundan sonra buyurmuşlar ki biz cemî‘-i kitâblarımıza vaz‘ eyledigümüz ‘ulûm ve edeb-i ‘aql-ı ma‘lûm kitâb-ı ‘*Ankâu Muğrib*’e vaz‘ eyledigümüz ‘ulûmdandır ve anuñ eşbâh u müte‘allaqâtı nev‘ indendir. فكل ما ابرزناه لعين الناقد البصير انما هو من تلقيات الروح الامين و من سدرة منتهى السالكين و بعض تلقيات اليقين و التمكين من حضرت المناجات بلغة الانس لازالة سطوة الهيبة و نزول رحمته الانس فاطهر منها على قدر ابصار الناظرين فمنهم من فهم و سلم و منهم من حالب بهافي ميدان ⁵¹ olmadığı rûşen ü aşikârdur ve şafâ-yı enhâr-ı envârları bâ‘iş-i reşk-i temevvüc-i bihârdur.” şeklinde değerlendirme yapmıştır.

İbnü'l-Arabi, *Fusûsü'l-Hikem*

Muhyiddin İbnü'l-Arabi'nin, tasavvuf düşüncesinin temel kitaplarından biri olan ve bütün fikirlerinin özeti sayılan eseridir (Kılıç, 1996: 230). “Yirmi yedi peygamberin her birinin hikmetlerine izafeten yirmi yedi bölüme ayrılmıştır. Kısa bir mukaddimenin ardından kelime-i Âdemî'deki ilâhî hikmeti anlatan bölümle başlayan eserde sırasıyla kelime-i Şîsî'deki nefsi, kelime-i Nûhî'deki subbûhî, kelime-i İdrîsî'deki kuddûsî, kelime-i İbrâhimî'deki müheymî, kelime-i İshâkî'deki hakkî, kelime-i İsmâîlî'deki âlî, kelime-i Ya'kûbî'deki rûhî, kelime-i Yûsufî'deki nûrî, kelime-i Hûdî'deki ahadî, kelime-i Sâlihî'deki fâtihi, kelime-i Şuaybî'deki kalbî, kelime-i Lûtî'deki melkî, kelime-i Üzeyrî'deki kaderî, kelime-i İsevi'deki nebevî, kelime-i Süleymânî'deki rahmânî, kelime-i Dâvûdî'deki vücdî, kelime-i Yûnusî'deki nefesî, kelime-i Eyyûbî'deki gaybî, kelime-i Yahyâvî'deki celâî, kelime-i Zekeriyâvî'deki mâlikî, kelime-i İlyâsî'deki inâsî, kelime-i Lokmânî'deki ihsânî, kelime-i Hârûnî'deki imâmî, kelime-i Mûsevî'deki ulvî, kelime-i Hâlidî'deki samedî ve kelime-i Muhammedî'deki ferdî hikmetler (Kılıç, 1996: 231)” e yer verilmiştir. Ana temasının insan-ı kamil olduğu, Hz. Âdem ile başlayıp Hz. Muhammed ile son bulan eser, zâhirî ve yatay düzlemde bir peygamberler tarihi; bâtnî, metafizik ve dikey düzlemde tasavvufî bir na‘t-ı nebî olarak da değerlendirilmektedir (Kılıç, 1996: 231).

Şârih, Şeyhü'l-Ekber'in bu kitabını *Mesnevî*'nin;

آتشتست این بانگ نای و نیست باد

⁴⁹ “Ham kişi anlar mı pişenin halini?

İyisi mi, sözü kısa kesmeli”, Kanar, 2014: 71

⁵⁰ “Onlar gaybın hakikatlerini bazı kalplerin mertebelerinin üstünden gördüklerinde bunu hazreti Peygamber'in isra gecesinde almış olduğu ve kendinden gayrısını anlamaması için bu durumu marifenin müşahadenin şahadetin tadın üstünde gizlemiş olduğu korunmuş bir nebevî bir miras olarak aldılar.”

⁵¹ “Her bir görücü bir göz için ortaya saçıklarımızın hepsi Cebrail aleyhisselâm'ın belletmiş olduklarından ve Sidretü'l-müntehâ'dan esintilerdir. Bazı yakın ve mümkün telakkileri insan diliyle varlığın hâkimiyetini bitirmek için ve Allah'ın rahmetinin insanlara inmesini sağlamak için yakarışlardır. O münacatlarda gören gözlerin kudreti ortaya çıkar. Onlardan kimisi hakikati anlar ve selamete erer kimisi de hakikati bekleyenlerin meydanında mayalanmayı bekler.”

هر که این آتش ندارد نیست باد

Āteşest in bang-i nāy u nīst bād

Herki in āteş nedāred nīst bād⁵²

şeklindeki 9. beytini şerh ederken işaret etmiştir. Bu mahalde eserden yaptığı inceleme değerlendirmesini “Huşûşâ ‘ibâret-i âhirden Şeyh-i Ekber hazretleri *Füşûşâ*’da beyân buyurmuşlar ve nāy vücûd-ı erbâb-ı şuhûdî mücib-i ihtirâk u hayret kılmışlar ve âteş-i ‘aşk-ı neyden ki şaded-i zikirinde yüz eşî‘a-i nūr-ı cemal-i şüreti gösterüp ol fūrûğ-ı nâr ve pertev-i envâr ile mâsivâsüz olmuşlar (25^b).” cümleleriyle ifade etmiştir.

İbnü'l-Arabi, *Kitabü'l İsra ila Makami'l Esra*

Kitabü'l İsra ila Makami'l Esra İbnü'l-Arabî'nin risalelerinden biridir. İbnü'l-Arabî, bu eserinde Mî'racda Hz. Peygamber'in ulaştığı makamı ruhun Hakk'a yükselmesi şeklinde açıklamıştır (Uludağ, 2003, 410).

Mesnevi şerhinde Vehbî-i Yemânî,

سر من از ناله من دور نیست

لیک چشم و گوش را آن نور نیست

Sırr-i men ez-nāle-i men dūr nīst

Lîk çęşm u gūş rā an nūr nīst⁵³

şeklindeki 7. beytinin şerhinde Arabî'nin bu risalesinde geçen;

انا القرآن والسبع المثانی

وروح الروح لاروح الاوانى⁵⁴

(18^b) beytini alıntılamıştır.

İbnü'l-Arabi, *Mevaiz-i Hasene*

Mevaiz-i Hasene, müellifin öğrencilerine nasihat ve vasiyetlerini ihtivâ eden, kolay anlaşılır sarih risalelerinden biridir (Çakmaklıoğlu, 2005: 35). İbnü'l-Arabî'nin bu risalesi yine şarihin eser ve müellif bilgisi verip başvuru kaynağı olarak işaret ettiği eserler arasındadır. Vehbî-i Yemani, *Mesnevi* şerhinde “rical” mevzuundan bahsederken Mevaiz-i Hasene'ye müracaat ettiğini “Ve Şeyh-i Ekber hazretleri *Mevâ'iz-i Hasene*'sinde ricâli dört kısım itmîşler.” cümleleriyle belgelemekte ve ilgili bölümde⁵⁵ şârih bu dört kısım hakkında bilgi vermektedir.

İbnü'l-Arabi, *Mevakiü'n-Nücum*

⁵² “Hava değil ateştir bu neyin sesi
Kimde bu ateş yoksa yok olsun, daha iyi”, Kanar, 2014: 71

⁵³ “Benim sırrım nâlemden değil uzakta
O nur yok ama göz ile kulakta”, Kanar, 2014: 71

⁵⁴ İbn Arabî, 2001: 134. “Ben kuranım ve Fatihâ'yım
Ve levh-i mahfûzdaki ruhlar hazinesinin özüyüm.”

⁵⁵ Bkz. Kitab-ı Ruhani, vr. 81^b.

Muhyiddin İbnü'l-Arabî, söz konusu eserinin mahiyetini kendisi mukaddimesinde şöyle ifade etmektedir: “Allah'a ait samedani (ebedi) tecellide marifetler, hakikatler, ziya sırları vesairenden (doğan) bu menzilin tazammum ettiğine vakıf olmak isteyen Mevakiü'n-Nücum kitabında babü'l-kalp -Kalbin Feleği- içinde onu mütalaa etsin. Biz bunları (uzuvlarla ilgili) tam olarak onlara ait, nurlar, menziller, sırtlar ve tecelliler ile birlikte 'Mevakiün-Nücum' isimli kitabımızda beyan ettik. Onu Ramazan ayında, Meriyye şehrinde (H. 595/ M. 1199) yılında on bir günde kayd ettim. O üstaddan müstağnidir (hocasız okunabilir). Belki üstad ona muhtaçtır. Bu kitap, bir üstadın bulunabileceği en yüksek makamdadır (Feraizoğlu, 2020: 6).”

Vehbî-i Yemânî, şerhte *Mevakiü'n-Nücum*'dan birçok yerde alıntı yapmıştır. Şarih, eser ismi vermeksizin müellif İbnü'l-Arabî'yi anarak *Mesnevî*'nin

سینه خواهم شرحه شرحه از فراق

تا بگویم شرح درد اشتیاق

Sine h'āhem şerha şerha ez-firāk

*Tā be-gūyem şerh-i derd-i iştivāk*⁵⁶

şeklindeki 3. beytinin şerhinde *Mevakiün Nücum*'un “Kalp Feleği” başlıklı bölümünden naklettikleriyle ilgili beyte açıklık getirmeye çalışmıştır. Öyle ki bunu “Eyle olsa fāyiz-i feyz-i feyyāz-ı ezel ve hā'iz-i 'atıyye-i bî-nihāyet-i Vehhāb-ı lem-yezel hāzret-i Şeyh-i Ekber ki 'ālī menzilet ü muḥabbetdür, felek-i islām ve felek-i imāndan ve ḥālā şadedinde olduğumuz felek-i kalb-i insāndan envā'-ı ta'bir ü beyān buyurmuşlar ve dimişler ki an القلب بين اصبعين من اصابع الرحمان ان شاء اقامه و ان شاء از اغه فان از اغه كان بيتا للشيطان و محلا للخسران و موضع نظر المطرود من رحمة الله و معدن و ساوسه و حضرة امانيه و مهبط مردته و خزانه غروره⁵⁷ Ammā buyururlar ki kalb-i mü'min-i dindār u mausēni arzı ve la smāi veوسعنى قلب عديي Muttaḳā vü perhīzkār gibi tā'at ü 'ibādetine kā'im eylese ber-mücib-i vāsıta-i kılade-i vücūd ve rābıta-i şüret ve mādde-i vücūd olur ve istimā'-ı kādīm ile ihsās-ı muḥdeş-i mevcūddan fāriğ olur (11^a).” şeklindeki ifadelerinde görmek mümkündür.

İbnü'l-Arabî, *Risaletü'l-Envar*

Şerhte kaynak olarak kullanılan, İbnü'l Arabî'nin bir diğer eseri de yine risalelerinden olan *Risaletü'l-Envar*'dır. Hicri 602'de telif edilen eser, hakikat araştırmaları için ışıklı, nurlu, aydınlık bir rehberdir. Salıklere seyr ü sülük yolunda, tecelli sırlarını ve nurlarını açıklamaktadır. İbnü'l-Arabî bu eserini Konya'da, bir dostunun sorularını cevaplamak için yazmıştır (Kanık, 2018: 10).

Risale-i Envar da şerhte müellif tarafından başvuru kaynağı olarak zikredilen, hem yazar hem eser bilgisinin verildiği eserler arasındadır. Vehbî, “*Risāle-i Envār*'da şeyh-i meşāyihü'l-ekber Muhyi'ddīn bin 'Arabî hāzretleri izhār-ı esrār yönünden buyururlar ki (69a)” diyerek şerhte uzletten bahsettiği mahalde söz konusu risaleden konuyla ilgili açıklamalar getirmiştir.⁵⁹

Sonuç

⁵⁶ “Ayrıhtan dilim dilim yarılmış göğüs isterim

Ayrılık derdini ben açıklamak isterim”, Kanar, 2014: 71

⁵⁷ İbn Arabî, 1908: 141. “Kalp Rahman'ın parmakları arasındadır. Dilerse kalbi doğrultur. Dilerse saptırır. Şayet saptırırsa kalp Şeytan'ın evi, hüsrânların mahallî, rahmetten uzaklaşmanın nazargahı, vesveselerin kaynağı ve aldanmaların hazinesi olur.”, Feraizoğlu, 2020: 274.

⁵⁸ “Beni ne gök ne de yer içine sığdıramadı. Beni mümin kulumun kalbinin içine sığdırdı.”

⁵⁹ Bahsi geçen iktibas metinleri için bkz. *Kitab-ı Ruhani*, vr. 69^a-69^b.

Hüsameddin Çelebi'nin Hz. Mevlânâ'dan Senâî'nin *Îlâhî-nâme*'si, Ferîdüddin Attar'ın *Mantıku't-Tayr*'ı gibi bir eser kaleme almasını istemesi üzerine Hz. Mevlânâ'nın sarığının altından ilk on sekiz beyti içeren kâğıdı uzatmasıyla yazımına başlandığı (Eflaki, 1961: 326) ifade edilen *Mesnevi*, yaklaşık yirmi altı bin beyit ve altı defterden oluşmaktadır. Eser dilinin Farsça olması ve tasavvufî mahiyetinden ötürü *Mesnevi*, anlaşılabilirliğini kolaylaştırmak ve destelemek amacıyla birçok şarih tarafından şerhe tabi tutulmuştur. *Mesnevi* üzerine yazılan şerhler kimi zaman bir beytin kimi zaman ilk on sekiz beytin, bir hikâyenin, bir bölümün, bir cildin şerhi olduğu gibi tamamının şerhi şeklinde de yapılabilmektedir. Bu makalede ele alınan, Vehbi-i Yemânî'nin *Kitâb-ı Rûhânî Fî Şerh-i Mesnevî-i Muhtasar-ı Nûrânî* adlı eseri de şerh tasnifleri arasında “*Mesnevî*'nin bir bölümüne yazılan şerhler” başlığı altına dahil edilebilmektedir. Nitekim eser, *Mesnevî*'nin ilk 143 beytinin şerhini içermektedir. Yazmış olduğu eserlerden hareketle sufi yönü kuvvetli, âlim bir şahıs olarak değerlendirebileceğimiz Vehbi-i Yemânî, bu eserinde şerhini desteklemek, anlatımını kuvvetlendirmek ve aynı zamanda da şerhin edebî yönünü canlı tutmak amacıyla birçok eserden ve görüşten faydalanmıştır. Beyzavî'nin *Envarü't-Tenzil ve Esrarü't-Te'vil*'i, İbn-i Arabî'nin *Tefsirü'l-Kurânî'l-Kerim*'i, Begavî'nin *Mealimü't-Tenzil*'i, İbn Abbas'ın *Tefsir*'i; Baki, Fuzuli, Hayali Bey, Necati Bey *Divan*'ları; Mütenebbi, İbnü'l-Farız, İbn Nebate es-Sadi, Zühre bin Ebi Sülma, Hallac-ı Mansur, Hz. Ali, İbn Vefa *Divan*'ları; Örfi-i Şirazi, Hafız, Mevlana, Molla Cami, Sadi, Mağribi *Divan*'ları. Feridüddin Attar'ın *Esrarname*, *Mantıku't-Tayr* ve *Pendname*'si; Molla Cami'nin *Heft Evreng*'i; Sadi'nin *Bostan* ve *Gülistan*'ı; Şebusteri'nin *Gülşen-i Raz*'ı. Hariri'nin *Makamat*'ı; Abdürrezzak el-Kaşani'nin, *Keşfü Vücuhi'l-Gur li Maani Nazmî'd-dür*'ü ve *Binbir Gece Masalları* vd. iktibaslara konu eserler arasındadırlar.

Bu makalede Vehbi-i Yemânî'nin *Kitâb-ı Rûhânî Fî Şerh-i Mesnevî-i Muhtasar-ı Nûrânî* adlı eserinin, tüm bu kaynaklarının yanı sıra özelde tasavvufî alandan kaynakları hakkında tespitler yapılmış ve elde edilen bilgilere yer verilmiştir. Buna göre şerhe kaynaklık eden tasavvufî eserler ve iktibaslarına yer verilen müellifler şu şekildedir: Abdülkadir Geylani, *Fütuhu'l-Gayb*; Aynu'lkudat Hemedani, *Temhidat*; Cemaleddin Muhammed Ebu'l-Mevahib eş-Şazeli, *Kavaninu Hükmî'l-İşrak*; Cili, *el-İnsânü'l-Kamil fi Marifeti'l-Evahir ve'l-Evail*, *Levamiü'l-Berk*, *Lisanü'l-Kader bi Nesimi's-Seher*; Ebubekir b. Salim, *Miracü'l-Ervah ve'l- Menhecül Veddah*; Fahreddin İrakî, *Lemeat*; Gazali, *İhyau Ulumiddin*; İbnü'l-Arabi, *Füsusu'l-Hikem*, *Ankav Muğrib fi Marifeti Hatmi'l Evliya ve Şemsi'l-Mağrib*, *Mevakiün-Nücum*, *Risaletü'l-Envar*, *Kitabü'l İsra ila Makami'l Esra*, *Mevaiz-i Hasene*, İbn Ataullah el-İskenderi, *Letaifü'l-Minen* ve Abdülkerim Kuşeyri, *Risaletü'l-Kuşeyriye*. Vehbi-i Yemânî'nin bu kadar çok kaynağa yer vermesinin, onun mevzudaki muktadirlik derecesini vermesi açısından da önem arz ettiğini burada belirtmek gerekir.

Kaynakça

- Abdülkadir el-Ceylani. (ty). *Fütuhul Gayb*. (Haz. Asım İbrahim el-Keyyali), Beyrut.
- Abdülkerim bin İbrahim el-Cilânî. (1986). *el-İnsânü'l-Kâmil fi Ma'rifeti'l-Evâhir ve'l-Evâ'il*.
- Abdülkerim el-Cili. (2002). *İnsan-ı Kamil*, Abdülaziz Mecdi Tolun (Trc.). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Abdülkerim bin İbrahim bin Abdülkerim el-Cili (2000). *Lisanü'l-Kader Nesimi's-Seher*. (Thk. Ahmed Ferid el-Mezidi, Kahire.
- Aynü'lkudat Hemedani. (1341). *Temhidat*. (Nşr. Afif Useyrân). Tahran.
- Azamat, N. (1996). “Fütûhu'l-Gayb”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 13, İstanbul: TDV Yayınları.
- Bağdath İsmail Paşa. (1951). *Hadiyyât Al-Ârifin Asmâ' Al-Mu'allifin ve Âsâr Al-Musannifin*. MEB Yayınları.
- Balcı, M. (2018). Mesnevî'nin poetik beyitleri üzerine-II. *Nüşa*, 47, 149-170.

- Bilgin, O. (1995). "Fahredden-i Irâkî". *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 12, İstanbul: TDV Yayınları.
- Cemaleddin Muhammed Ebul Mevahib eş-Şazeli (1309). *Kavaninu Hükmi'l-İşrak*. Dımaşk.
- Çağrı, M. (2000). "*İhyâü Ulûmi'd-din*", *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 22, İstanbul: TDV Yayınları.
- Çakmaklıoğlu, M. M. (2005). *Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye göre dil-hakikat ilişkisi marifetin ifadesi sorunu*, Ankara Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Çakmaklıoğlu, M. M. (2006). "Muhyiddin İbnü'l-Arabî (560-638/1165-1240), Et-Tedbîrâtü'l-İlâhiyye Fî Islâhı Memleketi'l-İnsâniyye", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 17, 283-302.
- Çınarcı, M. N. (2020). Mesnevî şerhlerinin kaynakları. *Al-Farabi Journal*, 8th International Conference on Social Sciences, 21-22 Haziran, Kazakistan.
- Dağlar, A. (2009). *Şem'î Şem'ullâh Şerh-i Mesnevî (I. cilt) (inceleme-tenkitli metin-sözlük)*. Erciyes Üniversitesi. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Kayseri.
- Eflaki, (1986). *Menâkıbü'l-Ârifn I-II*. Haz. Tahsin Yazıcı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları
- Fahreddin Iraki. (1363). *Lema'at*. Tahran: İntişârât-ı Mevla.
- Feraizoğlu, A. T. (2020). *Muhyiddin İbn Arabî, Mevaki'un Nucûm- Yıldızların Mevki*, İstanbul: Kitsan Yayınları.
- Güzelyüz, A., Atalay, M. ve Turgut, T. (2018). *Tahirül Mevlevi Mesnevî'nin dibacesi ve ilk on sekiz beytinin şerhi*. İstanbul: Demavend Yayınları.
- İbn Arabî, (1907). *Kitabu Mevâkiü'n-Nucûm*, Mısır: Matbaatü's-Saâde.
- İbn Ataulah el-İskenderi (ty). *Letâifü'l-Minen*. (Haz. Asım İbrahim el-Keyyalı). e-kitap
- Kanar, M. (2014). *Mesnevî (1-3)*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Kanık, M. (2018). *Muhyiddin İbn Arabî, Nurlar Risalesi (İttihadü'l-Kevni)*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Kılıç, M. E. (1996). "Fusûsü'l-Hikem", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 13, İstanbul: TDV Yayınları.
- Konuk, A. A. (2011). *Fahredden-i Iraki, Lemeat (Aşka ve Aşıklara Dair)*, İstanbul: İlk Harf Yayınları.
- Öngören, R. (2000). "el-İnsânü'l-Kâmil", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları.
- Özdemir, M. (2016). Mesnevî'nin türkçe şerhleri, *Turkish Studies*, 11(20), 461-502.
- Özdemir, M. (2017). Bağdatlı Abdülaziz Âsım'ın Türkçe Divan'ının sonunda bulunan Mesnevî'nin on sekiz beyit şerhi, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 368-382.
- Saraç, M. A. Y. (2016). *Bursalı Mehmed Tahir, Osmanlı Müellifleri*. TÜBA.
- Uludağ, S. (2003). "Makam", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 27, Ankara: TDV Yayınları.
- Uludağ, S. (2008). "er-Risale", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 35, İstanbul: TDV Yayınları.
- Uludağ, S., Bayburtlugil N. (1991). "Aynülküdat El-Hemedânî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul: TDV Yayınları.
- Vehbi-i Yemani. *Kitab-ı Ruhani fi Şerh-i Mesnevî-i Muhtasar-ı Nurani*, Fransa Milli Kütüphanesi, Turc. 581
- Yamak, M. B. (2021). *Abdülkadir Geylani, Fütûhu'l-Gayb (Âlemlerin Keşfi)*, İstanbul: Sufi Kitap.
- Yıldız, M. (2020). "Ebû Bekir b. Sâlim", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.,1, Ankara: TDV Yayınları.